

BOGUMIŁ SZADY
Lublin

ROZMIARY I GEOGRAFIA PATRONATU KRÓLEWSKIEGO W DIECEZJI CHEŁMSKIEJ ZA ZYGMUNTA III WAZY

1. ROZMIARY PATRONATU KRÓLEWSKIEGO

UWAGI OGÓLNE

W Rzeczypospolitej czasów nowożytnych król pozostawał najważniejszym pojedynczym patronem beneficjów kościelnych. Celem artykułu jest ogólna charakterystyka i prezentacja rozmiarów patronatu królewskiego oraz szczegółowa analiza jego rozmieszczenia w łacińskiej diecezji chełmskiej w latach 1588-1632. Pominięte zostaną zagadnienia dotyczące źródeł i podstaw prawa patronatu, jego realizacji czy też skutków dla życia społecznego i duszpasterstwa. Podobnie odpowiedź na pytanie, czy zwierzchność króla nad beneficjami była faktyczna czy tylko nominalna, może być przedmiotem odrębnych rozważań.

Znaczenie patronatu królewskiego wynikało zarówno z dużej liczby urzędów kościelnych podlegających jego opiece, jak również z tego, że z reguły były to ważne i przynoszące wysokie dochody godności. Nuncjusz A. Lippomano w 1557 r. relacjonował, że „Król mianuje za dozwoleнием Stolicy apostolskiej dwóch arcybiskupów, z których gnieźnieński jest prymasem królestwa i urodzonym legatem, trzynastu biskupów po większej części znacznymi nadanych dobrami, rozdaje także wiele innych godności katedralnych i kollegialnych, nakoniec [!] mnóstwo plebanii czyniących razem dochodu do 400 000 talarów”¹. Sformułowanie nuncjusza nie daje jasności, czy był to

¹ *Relacje nuncjuszków apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, wyd. E. Rykaczewski, t. I, Berlin 1864, s. 67.

dochód samych parafii, czy wszystkich wymienionych przez niego beneficjów. Obliczenia poczynione dla diecezji krakowskiej przez E. Wiśniowskiego², które wykluczają możliwość tak dużych dochodów z samych parafii, mogą wskazywać, że był to przybliżony szacunek wpływów ze wszystkich beneficjów. Dla porównania i podkreślenia wielkości sumy, o jakiej mówił nuncjusz Lippomano, można podać, że dochody króla (skarbu publicznego i nadwornego) w tym czasie wynosiły ok. 825 000 talarów³. Przyjmując pewne przybliżenie obu szacunków można stwierdzić, że król posiadał prawo patronatu w odniesieniu do beneficjów kościelnych, które przynosiły roczny dochód w przybliżeniu równy połowie wpływów do skarbu publicznego i koronnego.

Analiza ksiąg wizytacyjnych diecezji chełmskiej oraz wybranych dekanatów diecezji krakowskiej z końca XVI i 1. poł. XVII w.⁴ pozwala stwierdzić, że wśród beneficjów patronatu królewskiego nie było niższych beneficjów parafialnych, takich jak altarie czy promotorie bractw⁵. Były to głównie biskupstwa, prałatury i kanonie katedralne i kolegiackie oraz parafie. Sporadycznie patronat królewski obejmował kościoły filialne i prepozytury szpitalne.

Już samo rozmieszczenie patronatu królewskiego w hierarchii beneficjalnej świadczyło o jego znaczeniu dla funkcjonowania Kościoła w Rzeczypospolitej. Obliczenia S. Litaka dla Rzeczypospolitej, Śląska (diecezja wrocławska) i Mołdawii (diecezja bakowska) w 2. poł. XVIII w. wskazują na patronat królewski w stosunku do 613 kościołów parafialnych (ok. 13,5% wszystkich parafii) i 123 kościołów filialnych i kaplic publicznych (ok. 9% wszystkich

² *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. I, Kraków 1966, s. 303.

³ *Relacye*, t. I, s. 98, 143. Nieco skromniej jest szacowany dochód skarbu publicznego i nadwornego przez A. Pawińskiego w latach 1578-1579 – ok. 775 000 zł, A. P a w i ń s k i, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego*, Warszawa 1881, s. 127, 203.

⁴ Wizytacje diecezji chełmskiej z lat 1602-1604, 1628-1629, Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie (dalej cyt.: AAL, A. 149); 1635-1638, AAL, A. 150; archidiaconatu sandomierskiego z roku 1604, Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (dalej cyt.: AKMK, AVCap. 23); archidiaconatu krakowskiego z lat 1602-1603, AKMK, AVCap. 22; dekanatów Jasło, Żmigród, Biecz, Wojnicz z roku 1602, AKMK, AVCap. 21; dekanatów Nowa Góra, Wolbrom, Lelów, Zator z roku 1602, AKMK, AVCap. 20; archidiaconatu lubelskiego, AAL, A. 96.

⁵ S. L i t a k, *Struktura i funkcje parafii w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. II, Kraków 1969, s. 330-333, także nie wymienia władców wśród fundatorów mansjonarii, altarii i innych niższych prebend parafialnych.

znajdujących się na tym terenie)⁶. Statystyka ta nie uwzględnia biskupstw oraz prebend w kapitułach katedralnych i kolegiackich.

Zogniskowanie patronatu królewskiego wśród kilku kategorii beneficjów uzasadnia prowadzenie badań w odniesieniu tylko do tych grup, z pominięciem niższych beneficjów katedralnych, kolegiackich i parafialnych. Przedstawiona niżej szczegółowa statystyka dotycząca diecezji chełmskiej oraz prezentacja materiału porównawczego dla innych obszarów Rzeczypospolitej uwzględniać będzie tylko kategorie beneficjów objętych w pewnej części patronatem królewskim: 1. biskupstwa, 2. prałatury i kanonie katedralne, 3. parafie oraz 4. niższe samodzielne jednostki duszpasterskie (prepozytury szpitalne, kościoły filialne i kaplice publiczne)⁷.

BISKUPSTWA

Król Zygmunt III Waza rozpoczynając swoje panowanie posiadał prawo patronatu⁸, potwierdzone przez *pacta conventa*⁹ w odniesieniu do wszyst-

⁶ T e n ż e, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, s. 80.

⁷ Zostanie tutaj pominięte zagadnienie patronatu królewskiego w kapitułach kolegiackich. Kapituła kolegiacka w Zamościu, fundacji Jana Zamoyskiego pozostawała pod opieką jego następców. Nie można jednak zapominać, że w innych diecezjach funkcjonowały kapituły kolegiackie, których wszystkie kanonie i prałatury – lub pewna ich część – pozostawały pod patronatem królewskim. W. M ü l l e r, *Diecezje w okresie potrydenckim*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. II, Kraków 1969, s. 156.

⁸ Problem patronatu królewskiego względem biskupstw jest związany ściśle z zagadnieniem podstaw prawnych nominacji biskupów w Rzeczypospolitej nowożytnej. Autorami najważniejszych opracowań tej kwestii są: W. Abraham (*Prawne podstawy królewskiego mianowania biskupów w dawnej Polsce*, w: *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. I, Kraków 1938, s. 1-12) oraz J. Grzywacz (*Nominacja biskupów w Polsce przedrozbiorowej*, Lublin 1960). Nie rozstrzygają oni jednak do końca problemu. Abraham opowiada się za odrzuceniem prawa nominacji biskupów jako aktu władzy kościelnej i opiera je na „polskiej racji stanu, chociaż z zachowaniem zewnętrznych form prawa kanonicznego” (s. 11), Grzywacz natomiast próbuje oprzeć to prawo na podstawie nie potwierdzonego, a w opinii autora wydanego, przywileju papieskiego dla królów polskich (s. 106). Obaj autorzy, chyba nie do końca słusznie, pozostawiają na uboczu kwestię prawa patronatu, z którego mogło również wynikać prawo wyznaczania biskupów.

⁹ Królewskie prawo patronatu względem biskupstw i innych beneficjów było wielokrotnie potwierdzane przez sejmy (1496, 1505, 1538, 1540, 1550, 1641, 1717, 1793), m.in. sejmy koronacyjne z 1588, 1699 roku. *Volamina legum*, t. II, wyd. I. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 258; t. VI, s. 33 (dalej cyt.: VL). Od elekcji Jana III Sobieskiego zostało ono wpisane

kich diecezji Kościoła łacińskiego znajdujących się w granicach Rzeczypospolitej, w tym również do diecezji chełmskiej¹⁰. Jeżeli chodzi o diecezję wrocławską należącą do metropolii gnieźnieńskiej, położoną w granicach monarchii habsburskiej, obsada biskupstwa zależała od kapituły i cesarza – króla czeskiego¹¹.

Nie można w tym miejscu zapomnieć, że podobne uprawnienia, jak w stosunku do Kościoła katolickiego, posiadał król względem Kościołów wschodnich (prawosławnego, greckokatolickiego i ormiańskiego)¹², które znalazły się na obszarze Rzeczypospolitej wraz z rozwojem terytorialnym państwa w XIV w., a zwłaszcza z polityką Kazimierza Wielkiego i pierwszych Jagiellonów¹³.

Prawa króla polskiego odnośnie do nominacji biskupów nie były czymś wyjątkowym w XVI-wiecznej Europie. Podobne uprawnienia, uzyskane w XV i XVI w., posiadała większość władców europejskich. Dla przykładu można podać, że król francuski na mocy konkordatu z 1516 r. uzyskał prawo nominacji 93 biskupów i 527 opatów, zaś uprawnienia królów hiszpańskich, zwłaszcza w koloniach, wykraczały znacznie poza zwykłe prawo patronatu¹⁴.

w *pacta conventa* i potwierdzane było przez wszystkich władców elekcyjnych do końca istnienia Rzeczypospolitej, VL 5, s. 144; VL 6, s. 23, 304; VL 7, s. 99.

¹⁰ Zygmunt III Waza przez 44 lata swoich rządów obsadził 82 biskupów w 17 diecezjach Korony i Litwy (metropolia gnieźnieńska: diecezje – chełmińska, gnieźnieńska, inflancka, krakowska, płocka, poznańska, wileńska, wrocławska, żmudzka; metropolia lwowska: diecezje – bakowska (reaktywowana od 1591 r.), chełmska, kamieniecka, kijowska, lwowska, łucka, przemyska; diecezja warmińska bezpośrednio podlegała Stolicy Apostolskiej. Obsada ostatniego z wymienionych biskupstw była przedmiotem konfliktu między królem a kapitułą warmińską w końcu XV i na początku XVI w. Ostatecznie sprawa została uregulowana umową z roku 1513, na mocy której król miał przedstawiać kapitule czterech kandydatów, z których ona wybierała jednego. A. K o p i c z k o, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525-1772*, Olsztyn 1993, s. 34.

¹¹ W. U r b a n, *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, Wrocław 1962, s. 39.

¹² G r z y w a c z, dz. cyt., s. 61.

¹³ L. B i e ń k o w s k i, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. II, Kraków 1969, s. 797, 885, 886. O problemie patronatu królewskiego względem cerkwi prawosławnej obszernie pisze K. Chodynicki (*Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934, rozdz. 2, par. 3: Stosunek królów polskich do prawosławia, s. 107-120 oraz 137).

¹⁴ H. A. F e i n e, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, Köln-Graz 1964, s. 493; A b r a h a m, *Prawne podstawy*, s. 7-8.

3. KAPITUŁY KATEDRALNE

Obok biskupstw królewskie prawo patronatu dotyczyło wielu prałatur i kanonii katedralnych w Rzeczypospolitej¹⁵. Z jednej strony brak szczegółowych opracowań, z drugiej zaś wystarczającej podstawy źródłowej nie pozwalała na całościowe przedstawienie w tym miejscu charakteru patronatu prałatur i kanonii katedralnych w Rzeczypospolitej w 1. poł. XVII w. Pomimo prób czynionych w ostatnich latach¹⁶, opracowanie dotyczące kapituł katedralnych w Polsce, ich struktury, funkcjonowania oraz obsady pozostaje nadal bardzo ważnym postulatem badawczym.

Kapituła katedralna chełmska składała się pod koniec XVI i w początkach XVII w. tylko z prałatur i kanonii tzw. *antiquae vel primitiae fundationis* (2 prałatury i 10 kanonii). Przewyższała pod względem liczby prebend w końcu XVI w. inne diecezje w metropolii lwowskiej¹⁷ – kapitułę przemyską (5 prałatur i 6 kanonii)¹⁸, kamieniecką, która składała się z 2 prałatur i 6 kanonii (przed 1594 r.)¹⁹ czy łucką – 3 prałatury i 5 kanonii (przed 1591 r.)²⁰. Zdecydowanie zaś ustępowała diecezjom w metropolii

¹⁵ Müller, *Diecezje*, s. 149. Podobnie, jak w wypadku biskupstw, dyskusyjne pozostają źródła prawa patronatu prałatur i kanonii w kapitułach katedralnych w Polsce. Najważniejsze opinie w tej sprawie zawierają opracowania: S. Zachorowski, *Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich*, Kraków 1912, s. 98 (prawo patronatu panującego opierało się wyłącznie na przywilejach papieskich); S. Lборовski, *Kapituła katedralna włocławska. Zarys dziejów i organizacji*, Warszawa 1949, s. 35 (prawo patronatu panującego opierało się na fundacjach niektórych prebend); A. Radziwiński, *Duchowieństwo kapituł katedralnych w Polsce XIV-XV wieku na tle porównawczym*, Poznań 1995, s. 199-206. Autor przychylił się do opinii Zachorowskiego dla kapituł metropolii gnieźnieńskiej, natomiast patronat dla kapituł metropolii lwowskiej uzależnia od fundacji.

¹⁶ Radziwiński, *Duchowieństwo* (autor postuluje przygotowanie spisów prałatur i kanoników kapituł katedralnych w Polsce średniowiecznej); tenże, *W sprawie opracowania katalogów (spisów) prałatur i kanoników kapituł katedralnych w Polsce średniowiecznej*, w: *Christianitas et cultura Europae. Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*, red. H. Gapski, cz. 1, Lublin 1998, s. 133-136.

¹⁷ Kapituła metropolitalna we Lwowie w 1588 r. posiadała identyczną strukturę jak chełmska: 12 prebend w tym 10 kanonii i 2 prałatury. W latach 1593 i 1620 przybyły w niej dwie prałatury; J. Krętosz, *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku*, Lublin 1986, s. 106.

¹⁸ J. A. Tamana, *Zarys dziejów diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, Przemyśl 1985, s. 10.

¹⁹ J. Mucha, *Organizacja diecezji kamienieckiej do roku 1795*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 30(1983), s. 136-137.

²⁰ L. Krolak, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 1983, s. 200.

gnieźnieńskiej, np. kapituła katedralna gnieźnieńska składała się z 30 prebend²¹, włocławska – z 25 prebend²², płocka z 33²³, zaś poznańska aż z 45 beneficjów (koniec XVI w.)²⁴.

Takie proporcje liczebne prebend w kapitułach katedralnych utrzymały się do XVIII w. Zestawienia przeprowadzone przez W. Müllera na podstawie relacji biskupów z 2. poł. XVIII w. pokazują wyraźną dysproporcję w liczbie prebend w kapitułach katedralnych między biskupstwami metropolii gnieźnieńskiej znajdującymi się w Koronie a biskupstwami metropolii lwowskiej i części metropolii gnieźnieńskiej wchodzącej w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁵. Średnia liczba prebend w kapitułach katedralnych koronnej części metropolii gnieźnieńskiej (osiem diecezji, wliczając wrocławską i warmińską jako podległe bezpośrednio Rzymowi) wynosiła 29, podczas gdy w metropolii lwowskiej i litewskiej części metropolii gnieźnieńskiej (10 diecezji, nie wliczając bakowskiej, która nie posiadała kapituły) – tylko 17.

W latach 1429-1638 nie przybyła żadna prebenda w kapitule katedralnej w Krasnymstawie²⁶. Wynikało to ze znacznej – jak na metropolię lwowską – liczby prebend, określonej dokumentem fundacyjnym z 1429 r. (2 prałatury i 10 kanonii) oraz ze słabego ich uposażenia, nadszarpniętego dodatkowo przez burzliwe dzieje ziemi chełmskiej w XV i XVI w. Biskupi chełmscy wraz z kapitułą oraz królowie jako fundatorzy i patroni tego kolegium zajęli się w ciągu tych dwóch wieków przede wszystkim poprawą sytuacji materialnej kapituły powołanej dzięki fundacji Władysława Jagiełły²⁷. Działania

²¹ J. K o r y t k o w s k i, *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. I, Gniezno 1883, s. 29-48.

²² L i b r o w s k i, dz. cyt., s. 20.

²³ W. G ó r a l s k i, *Kapituła katedralna w Płocku XII-XVI wiek*, Płock, 1979, s. 74.

²⁴ K. L u t y Ń s k i, *Poznańscy prałaci i kanonicy w XVI wieku*, „Saeculum Christianum”, 1(1994), nr 2, s. 109-153.

²⁵ M ü l l e r, *Diecezje*, s. 152.

²⁶ Badania nad kapitułą katedralną w Krasnymstawie prowadził ks. P. Pałka i opublikował wiele artykułów traktujących o jej dziejach. Najważniejsze to: *Powstanie katedralnej kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego w Chełmie i przeniesienie jej do Krasnegostawu*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 17(1970), z. 5, s. 15-26; *Prałatury i kanonie katedralnej kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego*, „Prawo Kanoniczne”, 18(1975), nr 1-2, s. 125-145; *Źródła uposażenia kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 20(1973), z. 5, s. 29-47; *Nieznane statuty katedralnej kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego*, „Częstochowskie Studia Teologiczne”, 9-10(1981/82), s. 343-362; *Obowiązek rezydencji prałatów i kanoników katedralnej kapituły chełmskiej w Krasnymstawie*, „Prawo Kanoniczne”, 28(1985), nr 3-4, s. 223-236.

²⁷ P a ł k a, *Powstanie katedralnej kapituły*, s. 17.

takie podjął też Zygmunt III i biskup chełmski Maciej Łubieński, wzbogacając uposażenie kapituły katedralnej przez inkorporację parafii Grabowiec²⁸.

Wszystkie prałatury i kanonie, jakie istniały do 1638 r. w kapitule katedralnej chełmskiej z wyjątkiem kanonikatu kaznodziei²⁹, podlegały królewskiemu prawu patronatu. Podobna sytuacja była w kapitule metropolitalnej we Lwowie, gdzie również wszystkie prebendy z wyjątkiem prepozytury pozostawały pod patronatem panującego³⁰, czy też w kapitule przemyskiej, w której na 11 prebend tylko trzy nie były obsadzone z prebendy królewskiej, głównie na skutek przekazania patronatu przez króla³¹.

Kapituła katedralna chełmska zaliczana jest do jednych z najpóźniej ufundowanych w Polsce, co z pewnością zdeterminowało w znacznym stopniu charakter prawa patronatu. Porównanie kapituł w metropolii gnieźnieńskiej i lwowskiej wskazuje na zasadnicze różnice dotyczące charakteru patronatu prebend kapitulnych i udziału w nich patronatu królewskiego³². Brak szczegółowych opracowań dla wszystkich kapituł zmusza do poprzestania na ogólnym sformułowaniu, opartym na danych z wybranych kapituł, o zdecydowanie większym udziale patronatu królewskiego w kapitułach katedralnych w metropolii lwowskiej, niż w metropolii gnieźnieńskiej³³.

Zróźnicowanie, o którym mowa, wynikało z okoliczności kształtowania się prawa patronatu w kapitułach katedralnych. Dla wyjaśnienia różnic staty-

²⁸ T e n ż e, *Źródła uposażenia*, s. 35.

²⁹ Król Kazimierz Jagiellończyk na prośbę biskupa chełmskiego Macieja uczynił kanonikat kaznodziei wolnego nadania (przekazał prawo patronatu kapitule i biskupowi), zastrzegając jedynie, aby kandydat był biegły w teologii i stale rezydował przy katedrze. P a ł k a, *Prałatury i kanonie*, s. 137-138.

³⁰ K r ę t o s z, dz. cyt., s. 107.

³¹ A t a m a n, dz. cyt., s. 10; T. Ś l i w a, *Skład osobowy kapituły przemyskiej w początkach XVI wieku (1500-1525)*, *Kronika Diecezji Przemyskiej*, 64(1978), s. 112.

³² Kapituła katedralna wileńska, chociaż należała do metropolii gnieźnieńskiej, to ze względu na późny czas fundacji wykazuje analogie z kapitułami metropolii lwowskiej. Większość prebend została powołana dzięki fundacji królewskiej w końcu XIV i na początku XV w., co zdeterminowało charakter patronatu w kapitule. J. O c h m a ń s k i, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, s. 25-26.

³³ Udział patronatu królewskiego w diecezji płockiej (z 33 prebend tylko 2 prezentował król; G ó r a l s k i, dz. cyt., s. 118), włocławskiej (na 25 prebend 3 są patronatu królewskiego; L i b r o w s k i, dz. cyt., s. 35), gnieźnieńskiej (proporcje odpowiednio 30:3; K o r y t k o w s k i, dz. cyt., s. 48), nie przekraczał 10-15% wszystkich prebend wchodzących w skład kapituły. Zupełnie inna sytuacja była w młodszych diecezjach metropolii lwowskiej, czego modelowym przykładem jest diecezja chełmska, gdzie patronat królewski obejmował 70-90% wszystkich prebend.

stycznych wystarczy wspomnieć, że kapituły w diecezjach metropolii gnieźnieńskiej powołane w XI i XII w., a więc w okresie, kiedy prawo patronatu jeszcze nie funkcjonowało³⁴, przeszły proces podziału majątku wspólnego na prebendalny i podział na beneficja w XIII w. Odbywało się to w atmosferze walki władzy książęcej o zachowanie uprawnień fundatora względem kapituł katedralnych, która zakończyła się sukcesem władzy duchownej, przede wszystkim biskupów i przejęciem przez nich praw patronackich względem większości prebend w kapitułach katedralnych³⁵.

Kapituły metropolii lwowskiej, w tym chełmska, dla których patronat króla określał sam dokument fundacyjny z 1429 r.³⁶, nie przechodziły takiego procesu, gdyż powstały w okresie, kiedy prawo patronatu w pełni już funkcjonowało. Rozwijając myśl, opisaną sytuację można określić jako skutek reform XIII w. zarówno na gruncie Kościoła powszechnego (Innocenty III, sobór laterański IV) jak i na polskim (Henryk Kietlicz, Iwo Odrowąż), które dotyczyły metropolii gnieźnieńskiej, a których nie przechodziła metropolia lwowska. Te ogólne uwagi na temat struktury prawa patronatu w kapitułach katedralnych w Polsce nie wyczerpują całości zagadnienia, które jest bardzo złożone i przebiegało w każdym wypadku trochę inaczej.

KOŚCIOŁY PARAFIALNE

W przypadku biskupstwa i kapituły katedralnej chełmskiej ustalenie sytuacji formalno-prawnej dzięki literaturze i obszernej podstawie źródłowej nie sprawia większych trudności. Bardziej skomplikowane jest dokładne sprecyzowanie i określenie położenia niższych beneficjów w diecezji, zwłaszcza kościołów parafialnych. Podstawowy problem powstaje przy próbie ustalenia sieci parafialnej i charakteru patronatu dla konkretnego przedziału czasowego, np. jednego roku. Ujęcie takie jest konieczne dla 1588 r., gdyż przedmiotem dalszych rozważań będzie obserwacja zmian, jakie zachodziły w diecezji chełmskiej w czasie panowania Zygmunta III.

³⁴ W. A b r a h a m, *Początki prawa patronatu w Polsce*, Lwów 1889, s. 48.

³⁵ J. S z y m a ń s k i, *Kanonikat świecki w Małopolsce. Od końca XI do połowy XIII wieku*, Lublin 1995, s. 115.

³⁶ „Ius autem patronatus sive praesentandi personas idoneas ad praedictas praelaturas sive praebendas nobis et nostris successoribus in perpetuum reservamus”, *Przywilej fundacyjny kapituły katedralnej w Chełmie*, wyd. P. Kałwa, „Kwartalnik Historyczny”, 1933, s. 76.

Nie zachowały się niestety żadne źródła sprzed 1602 r., które mogą przynieść ściśle informacje o sytuacji organizacyjnej diecezji³⁷. Uniemożliwia to odtworzenie pełnej struktury patronatu parafii w diecezji chełmskiej w 2. poł. XVI w. Dodatkową trudnością jest olbrzymia dynamika i mobilność struktury parafialnej w tym okresie, spowodowana odzyskiwaniem kościołów z rąk protestantów. Proces ten, którego kulminacja przypada na panowanie Zygmunta III, wymaga odrębnych studiów, podobnie jak przebieg samej reformacji na tych terenach.

Pierwszy pełny i wiarygodny wykaz kościołów parafialnych diecezji chełmskiej został sporządzony przy okazji podziału na dekanaty przeprowadzonego przez biskupa Jerzego Zamoyskiego na synodzie 1604 r. W skład diecezji wchodziło wówczas 59 kościołów parafialnych, wliczając katedrę, podzielonych na 10 dekanatów (tabela 1)³⁸. Dziesięć lat wcześniej biskup Gomoliński podawał w relacji do Rzymu, że w diecezji jest 70 kościołów parafialnych, z tego 24 zajęte przez heretyków³⁹. Wynika z tego, że synod z 1604 r. wymienia tylko kościoły funkcjonujące i spełniające funkcje duszpasterskie, pomija natomiast pozostające w rękach protestantów. Ponieważ nie można, bez obszernego studium, dokładnie ustalić przebiegu i chronologii przywracania parafii dla Kościoła łacińskiego, zestawienie z 1604 r. zostanie przyjęte jako obowiązujące dla okresu ok. 1588 r., z wyłączeniem tylko nowych (a nie wszystkich odzyskanych) świątyń powstałych w latach 1588-1604.

Pamiętając o powyższych zastrzeżeniach, liczbę kościołów parafialnych w diecezji ok. 1588 r. można ustalić na 55 (w tym kościół katedralny). Jest to wartość zawyżona, gdyż część z nich pozostawała jeszcze w rękach protestantów.

Opierając się przede wszystkim na informacjach zaczerpniętych z wizytacji diecezji chełmskiej, jak również na regestach dokumentów prezentacyjnych zawartych w aktach sądowych⁴⁰, które podają patrona beneficjum,

³⁷ Jedną z przyczyn był pożar archiwum kurii biskupiej 7 IV 1597 r., podczas którego spłonęła większość akt z XV i XVI w. L. B i e ń k o w s k i, *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417-1452)*, „Roczniki Humanistyczne”, 7(1958), z. 2, s. 187-188.

³⁸ *Synody diecezji chełmskiej obrządku łacińskiego XVI-XVIII w. i ich statuty*, w: *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, wyd. J. Sawicki, t. IX, Lublin 1957, s. 109-110.

³⁹ Archiwum byłej Kongregacji Soboru w Rzymie (Archivio della Congregazione del Concilio), *Relationes Episcoporum Chelmensium*, 1594, k. 472v.

⁴⁰ AAL, A. 106-111, A. 149-150.

można ustalić, że udział patronatu królewskiego w początkach panowania Zygmunta III w diecezji chełmskiej wynosił co najmniej 25,4% (14 na 55 parafii). Mógł być jednak znacznie wyższy biorąc pod uwagę, że część kościołów pozostawała w tym okresie w rękach protestantów, a reformacja dotyczyła przede wszystkim kościołów patronatu prywatnego. Ponad dwa razy więcej parafii pozostawało pod patronatem szlachty (32-58,2%), udział patronatu duchownego przedstawiał się natomiast skromniej (9-16,4%, w tym 5 parafii inkorporowanych a więc niesamodzielnych) – tabela 1.

Charakter prawa patronatu na danym obszarze był określany przez siły, które położyły główny wkład w budowę struktur kościelnych: króla, duchowieństwo bądź szlachtę. Pozostałe rodzaje prawa patronatu stanowią margines. Zarówno zasięg chronologiczny jak i terytorialny oddziaływania tych sił był różny, co powoduje różne nasilenie poszczególnych typów patronatu w zależności od rozpatrywanego czasu i terenu. Z tego powodu struktura patronatu w diecezji chełmskiej w połowie XV w. wykazywała większy udział patronatu królewskiego niż półtora wieku później⁴¹.

W pierwszym okresie po włączeniu ziem ruskich do Rzeczypospolitej władcy ponosili ciężar budowy łacińskich struktur kościelnych. Następne stulecie przyniosły szlachecki ruch osadniczy, głównie z Mazowsza, który spowodował pojawienie się licznych fundacji szlacheckich⁴² i zmniejszenie udziału procentowego patronatu królewskiego, zwłaszcza wobec braku działań władców w tym zakresie. Proces zmniejszania udziału patronatu królewskiego w diecezji chełmskiej przebiegał aż do końca istnienia diecezji (1807). Ustalenia S. Litaka dla 2. poł. XVIII w. określają patronat królewski w odniesieniu do 20% kościołów parafialnych. W przełożeniu na liczby bezwzględne oznaczałoby to, że w latach 1588-1772 zostały ufundowane lub odzyskane z rąk protestantów aż 23 kościoły parafialne patronatu szlacheckiego, tylko 2 patronatu królewskiego i żaden patronatu duchownego⁴³.

⁴¹ B i e ń k o w s k i, *Działalność*, s. 223-254 i mapa, podaje 43 kościoły parafialne istniejące w diecezji chełmskiej w połowie XV w., z których 15 było patronatu królewskiego. Biorąc pod uwagę, że charakter patronatu dwóch kościołów nie został ustalony, stanowi to 36,6%, o 10 procent więcej niż na przełomie XVI i XVII w. Potwierdzają to też ustalenia A. Janeczka (*Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do do początku XVII wieku*, Warszawa 1993, s. 47) dla województwa bełskiego (południowa część diecezji chełmskiej).

⁴² J a n e c z e k, dz. cyt., s. 41.

⁴³ Statystyka ta oddaje tylko ogólną tendencję, a nie zmiany szczegółowe dotyczące poszczególnych kościołów. Niektóre z kościołów mogły bowiem zmienić charakter patronatu.

Struktura patronatu w parafiach diecezji chełmskiej w końcu XVI w. odbiega w pewnym stopniu od sytuacji większości diecezji polskich. Podobieństwo polega na przewadze patronatu szlacheckiego, natomiast podstawowa różnica na większym udziale patronatu królewskiego w stosunku do patronatu duchownego. Mały udział patronatu duchownego w diecezji chełmskiej wynikał głównie z braku ważnych instytucji kościelnych (poza katedrą i kolegiatą) oraz domów zakonnych posiadających dobra ziemskie.

Dla porównania można podać, że wśród 318 parafii diecezji krakowskiej (dekanaty Bobowa, Bodzentyn, Jasło, Kije, Kunów, Mielec, Nowy Sącz, Nowy Targ, Opatowiec, Oświęcim, Pacanów, Pilzno, Ropczyce, Sandomierz, Sokolina, Solec, Strzyżów, Tarnów, Zawichost, Zwoleń, Żmigród Nowy), dla których udało się ustalić z całą pewnością lub dużym prawdopodobieństwem charakter patronatu na przełomie XVI i XVII w., zdecydowanie dominowały parafie szlacheckie (186 – 58,4%). Na podobnym poziomie natomiast utrzymywał się udział patronatu królewskiego (62 – 19,4%) oraz duchownego (67 – 21%).

W większości polskich diecezji w 2. poł. XVIII w. udział patronatu duchownego był większy niż królewskiego (poza diecezją chełmską, chełmińską i żmudzka)⁴⁴. Przytoczone obliczenia dla diecezji chełmskiej, jak również dla znacznej części diecezji krakowskiej stawiają pod znakiem zapytania tezę o jedynie sporadycznych zmianach, jakie miały dotyczyć patronatu parafii w XVI-XVIII w.⁴⁵ Widać bowiem zarówno w diecezji chełmskiej jak i krakowskiej przyrost parafii patronatu duchownego i szlacheckiego oraz zmniejszenie liczby parafii królewskich. Potwierdzenie tego zjawiska wymaga jednak szczegółowych badań również w innych diecezjach.

Tab. 1. Charakter patronatu kościołów parafialnych (samodzielnych i inkorporowanych) w diecezji chełmskiej w 1588 i 1632 r.

Nazwa parafii	Charakter		
	miejsowości	patronatu w 1588 r.	patronatu w 1632 r.
1	2	3	4
Augustów-Mosty	m	k	k
Betz	m	k	k
Biłgoraj	m	-	s

⁴⁴ L i t a k, *Kościół łaciński*, s. 80.

⁴⁵ T e n ż e, *Struktura i funkcje*, s. 309.

1	2	3	4
Chełm	m	d-ink	d-ink
Chłaniów	w	s	s
Chodywańce	w	s	s
Czerniczyn	w	-	d-ink
Czernięcin	w	d-ink	d-ink
Czułczyce	w	k	k
Dobrotwór	m	k	k
Dub	w	-	d
Dubienka	m	-	k
Florianów	m	-	d-ink
Gorzków	w	-	s
Grabowiec	m	k	k
Gródek	w	s	s
Horodło	m	k	k
Hrubieszów	m	k	k
Kamień Koszyrski	m	-	s
Korytnica	m	-	k
Krasnystaw	m	d-ink	d-ink
Kumów	w	d	d
Łabunie	w	s	s
Łaszczów	m	s	s
Lipie	w	s	s
Lipsko	m	-	s
Łaszczówka	m	-	s
Łopacin	w	d-ink	d-ink
Łopiennik	w	k	k
Luboml	m	k	k
Maciejów	m	s	s
Magierów	m	-	s
Moniatycze	w	s	s
Nabróż	w	s	s

1	2	3	4
Narole	w	-	s
Olchowiec	w	s	s
Orchów	m	s	d
Ostrów	w	s	s
Oszczów	w	s	s
Pawłów	m	d	d
Płazów	m	-	k
Płonka	w	d-ink	d-ink
Potylicz	m	k	k
Przewały	m	s	s
Rachanie	m	s	s
Ratno	m	k	k
Rawa	m	-	s
Rzeczki	w	-	d-ink
Rzeplin	w	s	s-d
Sawin	m	d	d
Siennica	w	s	s
Skierbieszów	m	d	d
Sokal	m	k	k
St. Zamość	w	s	s
Stanin	w	s	s
Stojanów	m	-	d
Surhów	w	-	s
Szczebrzeszyn	m	s	s
Świerże	m	-	s
Tarnogóra	m	k	k
Tartaków	w	s	s
Tomaszów	m	-	s
Trzuszczany	w	s	s
Turobin	m	s	s
Tyszowce	m	k	k

1	2	3	4
Uchanie	w – 1596 – m	s	s
Uchnów	m	s	s
Uhrynów	m	s	s
Waręż	m	s	s
Wereszczyn	w	-	s
Wielącza	w	s	s
Wojsławice	m	s	s
Wozuczyn	w	s	s
Zamość	m	s	s
Żerniki	w	-	s
Żółkiew	w	s	s

d – patronat duchowny

d-ink – patronat uwarunkowany inkorporowaniem parafii do instytucji kościelnej (inna parafia, kapituła)

k – patronat królewski

m – miasto

s – patronat szlachecki

w – wieś

NIŻSZE BENEFICJA DIECEZJALNE

Patronat królewski w odniesieniu do niższych beneficjów można określić jako sporadyczny. Po przekazaniu patronatu nad wikariuszami katedralnymi w Krasnymstawie w ręce tego kolegium⁴⁶ oraz prepozytury szpitalnej w Hrubieszowie w ręce starosty i mieszczan w XVI w.⁴⁷, patronat królewski obejmował jeszcze tylko prepozyturę szpitalną w Bełzie⁴⁸. W aktach zachował się też ślad prezenty królewskiej na prepozyturę szpitalną w Chełmie z 8 III 1606 r.⁴⁹ Biorąc jednak pod uwagę, że opiekę nad prepozyturą

⁴⁶ AAL, A. 107, k. 49; zob. też: P. P a ł k a, *Powstanie i organizacja wewnętrzna kolegium wikariuszy katedralnych diecezji chełmskiej obrządku łacińskiego w Krasnymstawie*, „Prawo Kanoniczne”, 20(1977), nr 1-2, s. 129.

⁴⁷ AAL, A. 150, k. 29v. Podobna sytuacja mogła wystąpić w wypadku prepozytur szpitalnych w Chełmie i Krasnymstawie, lecz nie ma potwierdzenia źródłowego.

⁴⁸ AAL, A. 150, k. 80v.

⁴⁹ AAL, A. 106, k. 122.

sprawowało miasto Chełm⁵⁰, oraz że są poświadczone liczne prezenty na to stanowisko ze strony mieszczan chełmskich⁵¹ bardziej prawdopodobny jest patronat mieszczański. Nie można też wykluczyć patronatu mieszanego mieszczańsko-królewskiego.

Powyższy zapis może też świadczyć o próbie działania niezgodnego z prawem. Przemawiać może za tym fakt, że cztery lata później, 5 II 1610 r. w aktach sądowych znalazł się zapis o pozbawieniu Marcjanusa Kobiernickiego prepozytury szpitalnej w Chełmie „ob et propter continuas negligentias” i tego samego dnia – na mocy prezenty mieszczan chełmskich – został powołany na ten urząd Stanisław Kochan⁵². Wzmiankowany wyżej, prezentowany przez króla Łukasz Golbius mógł więc wcale nie objąć urzędu prepozyta szpitalnego.

Ustalenie charakteru prawa patronatu w niektórych przypadkach jest bardzo trudne. Powyższy przykład pokazuje, że wnioskowanie nawet na podstawie bardzo wiarygodnych przesłanek, jakimi są bez wątpienia zapisy w dokumentach prezentacyjnych niesie za sobą ryzyko błędu.

2. ROZMIESZCZENIE PATRONATU KRÓLEWSKIEGO

PATRONAT A WŁASNOŚĆ

Prawo patronatu jako instytucja, która wyrosła ze świeckiego prawa własności nad beneficjami kościelnymi⁵³, do końca istnienia Rzeczypospolitej pozostało związane z sytuacją własnościową i osadniczą terenów, na których znajdowały się podległe mu beneficja. Mimo że prawo patronatu wchodziło w zakres spraw tzw. *spirituales*⁵⁴, należy podchodzić do tego zagadnienia z uwzględnieniem badań z zakresu osadnictwa i stosunków własnościowych⁵⁵.

⁵⁰ AAL, A. 149, k. 148.

⁵¹ AAL, A. 106, k. 141v; A. 108, k. 61, 64; A. 109, k. 12v, 16.

⁵² AAL, A. 106, k. 141v.

⁵³ A b r a h a m, *Początki prawa*, s. 12.

⁵⁴ „Causae autem spirituali annexae sunt: iurispatronatus et dotis post divortium restituen-
dae et repetendae”, *Statuta inclity Regni Poloniae recens recognita et emendata*, w: *Starodawne
prawa polskiego pomniki*, t. III, Kraków 1874, s. 27.

⁵⁵ Dla obszarów diecezji chełmskiej powstały w ostatnim czasie dwa tego typu opracowania A. Janeczka (dz. cyt.) dla województwa bełskiego (południowa część diecezji),

Nie można mówić jednak o prostym przełożeniu prawa własności miejscowości, w której znajdowało się beneficjum, na prawo patronatu. Postawienie takiej tezy nie wyjaśnia bowiem sytuacji, w której prawo patronatu należało do właścicieli dóbr sąsiednich⁵⁶ czy też instytucji świeckich i kościelnych, zupełnie nie związanych własnościowo z miejscowością parafialną, czasami bardzo odległych od beneficjum⁵⁷.

Związek prawa patronatu z własnością, jaki istnieje w końcu XVI i 1. poł. XVII w., jest wynikiem przekazywania dóbr, z których zostało wyodrębnione pierwotne uposażenie beneficjum. Ponieważ najczęściej była to sprawa dziedziczenia bądź sprzedaży, która odbywała się z reguły w ramach tej samej kategorii własnościowej, sporadycznie następowała zmiana charakteru patronatu. W rzeczywistości przechodził on jednak bardzo często z rąk do rąk, szczególnie wśród szlachty.

Związek rozmieszczenia prawa patronatu z własnością nie dotyczy własności kościelnej, do której fundator i jego następcy na mocy dokumentu fundacyjnego zrzekali się wszelkich praw⁵⁸. Zależność ta odnosi się do własności majątku, z którego zostało wyodrębnione uposażenie beneficjum. Wyjaśnia to kwestię uprawnień patronów, których własność znajdowała się poza miejscowością parafialną, a którzy swoje uprawnienia czerpali z racji, że z ich własności zostało „wykrojone” uposażenie beneficjum.

Pewną odmienność, jeżeli chodzi o czynniki wpływające na rozmieszczenie geograficzne, wykazywał patronat duchowny. Mógł być on związany z kompleksami dóbr, stanowiącymi uposażenie ważnych instytucji diecezjalnych (biskupstwo, prebendy w kapitułach katedralnych lub kolegiackich, kolegia wikariuszy katedralnych)⁵⁹ lub zakonnych, jak również mógł wyini-

oraz W. Czarneckiego (*Przemiany osadnictwa ziemi chełmskiej od połowy XIV do końca XVI wieku*, rozprawa doktorska UMCS, Lublin 1997) dla ziemi chełmskiej (północna część diecezji).

⁵⁶ Przykładem może być tutaj kościół parafialny w Trzeszczanach, do którego prawo patronatu rościli sobie właściciele zarówno Trzeszczan jak i Chyszewic i Łuszczowa (AAL, A. 149, k. 48v), a także omawiana w dalszej części parafia w Stojanowie.

⁵⁷ Dobrym przykładem jest tutaj parafia Parczew należąca do diecezji krakowskiej, której patronat z powodu inkorporacji należał do kapituły katedralnej w Krasnymstawie (AKMK, A-VCap. 65, k. 542v).

⁵⁸ Wynika to zarówno z treści dokumentów fundacyjnych, jak również z prawa powszechnego: „certum est, patronum de rebus vel bonis datis ecclesiae, imo etiam et de ipsa ecclesia, postquam fuit adesse deducta nihil posse disponere, sed omnia esse in dispositione episcopi seu rectoris”, C. L a m b e r t i n i, *Tractatus de iurepatronatus*, Venetiis 1584, vol. 2, s. 13.

⁵⁹ Przykładem tego typu prawa patronatu są w diecezji chełmskiej parafie Pawłów, Sawin,

kać z inkorporacji beneficjów w dobrach królewskich lub szlacheckich wraz z ich uposażeniem i prawem patronatu do tych instytucji. Najlepszymi przykładami tego zjawiska jest dekanat Kunów i Bodzentyn w diecezji krakowskiej⁶⁰.

Rozmieszczenie terytorialne prawa patronatu jest wynikiem budowy, a następnie rozwoju struktur kościelnych na danym obszarze. Powstawało ono w momencie powoływania do życia beneficjum kościelnego, a następnie podlegało wszystkim zmianom, jakie dotyczyły zarówno samego beneficjum, jak również własności, z której zostało pierwotnie wyodrębnione jej uposażenie. W wyjątkowych sytuacjach funkcjonowało nawet jako samoistna instytucja prawna.

Podstawowym następstwem związku prawa patronatu z sytuacją własnościową i przebiegiem procesów osadniczych są znaczne różnice regionalne w jego charakterze, nie tylko między dużymi obszarami geograficznymi (województwo, diecezja), ale również między sąsiadującymi ze sobą dekanatami. W ten sposób powstawanie ważnych instytucji kościelnych (katedra, kolegiata, klasztor), jak również zwartych kompleksów dóbr możnowładczych (ordynacje), które rozciągały swoje wpływy na sąsiadujące beneficja, w znacznym stopniu wpływało na strukturę regionalną patronatu w Rzeczypospolitej.

Przewagę patronatu królewskiego można obserwować w zachodniej części diecezji wileńskiej (w XVIII w. dekanaty Kowno, Olwita, Siemno, Troki, Augustów, Grodno, Knyszyn)⁶¹. Po zbudowaniu przez pierwszych Jagiellonów podstawowych struktur kościelnych, nie rozwinął się tutaj szlachecki ruch fundacyjny. Powodem były wojny prowadzone z Zakonem w ciągu XV i XVI w., które w znacznym stopniu objęły te pograniczne ziemie⁶².

Inną genezę posiada przewaga patronatu królewskiego na terenie archidiaconatu pomorskiego i diecezji chełmińskiej. Ziemie te zostały włączone do

Skierbieszów, Kumów jako położone w dobrach stołowych biskupstwa chełmskiego.

⁶⁰ Bardzo duże zagęszczenie i przewaga patronatu duchownego na tym obszarze wynikało z tego, że swoje dobra posiadali tutaj biskupi i kapituła krakowska, biskupi wrocławscy, opactwo Św. Krzyża i w Wąchocku, kolegium jezuitów w Sandomierzu, kolegiata i seminarium w Kielcach.

⁶¹ Wniosek o wykraczającym znacznie ponad przeciętną udziale patronatu królewskiego opiera się na materiale zebrany przez S. Litaka (*Kościół łaciński*). Średni udział patronatu królewskiego w 2. poł. XVIII w. wynosił 13,53%. Dla potrzeb analizy i prezentacji zjawiska zostały wybrane dekanaty, gdzie patronat królewski dotyczył ponad 35% kościołów parafialnych.

⁶² O c h m a ń s k i, dz. cyt., s. 78.

Rzeczypospolitej jako tzw. Prusy Królewskie w 1466 r. Przejęcie przez króla własności komturii krzyżackich spowodowało znaczną przewagę własności królewskiej na tym obszarze (do 60%) oraz otoczenie patronatem większości kościołów parafialnych⁶³.

Przyczyny polityczne zdecydowały również o przewadze patronatu królewskiego w południowej części diecezji krakowskiej (dekanat Spisz) która trafiła w ręce króla polskiego na mocy traktatu w Lubowli w 1412 r.⁶⁴

Powyższe przykłady, wyjaśniające przewagę patronatu królewskiego, nie wyczerpują problemu, gdyż dotyczą tylko największych kompleksów i skupisk tego patronatu w Rzeczypospolitej (część diecezji, archidiakonat, kilka sąsiadujących dekanatów). Obok uwarunkowań politycznych, które kształtowały patronat królewski w makroskali, można mówić o przyczynach z zakresu tzw. warunków społeczno-geograficznych⁶⁵, które determinowały rozmieszczenie patronatu w ramach mniejszych jednostek organizacji państwowej czy kościelnej (dekanat, powiat).

Rozmieszczenie patronatu królewskiego było związane ze skomplikowanymi losami królewszczyzn w Rzeczypospolitej. Reasumując można przyjąć, że patronat królewski przeważał na terenach, które z przyczyn politycznych lub społeczno-geograficznych były pozbawione częściowo lub całkowicie szlacheckiej własności ziemskiej, i gdzie szlachecki ruch osadniczy przebiegał w ograniczonym zakresie. Zaznacza się to w słabym zagęszczeniu kościołów parafialnych na tych terenach.

Zgodnie z powyższym założeniem, obszary o najstarszym osadnictwie i największym udziale własności szlacheckiej cechują się prawie całkowitym brakiem kościołów królewskich. Sytuacja taka miała miejsce w Wielkopolsce: obszary wokół Gniezna i nad środkową Wartą, okolice Kalisza (nad Prosną)

⁶³ Zakon krzyżacki posiadał prawo patronatu do zdecydowanej większości kościołów parafialnych (na 150 tylko 20 znajdowało się w dobrach biskupów chełmińskich, pojedyncze w dobrach prywatnych). S. K w i a t k o w s k i, *Stosunek zakonu krzyżackiego do diecezji chełmińskiej*, w: *Z przeszłości diecezji chełmińskiej 1243-1992*, red. M. Biskup, Toruń 1994, s. 14-15.

⁶⁴ E. T r z y n a, *Królewszczyzny województwa krakowskiego w XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych”, 24(1962), s. 43; *Historia Polski*, t. I, cz. 1, red. H. Łowmiański, s. 578.

⁶⁵ Dobrym przykładem może być tutaj Puszcza Kurpiowska, dawniej zwana Zagajnicą, która jako teren łowów i gospodarki bartniczej pozostała we władaniu książąt mazowieckich. Z. K a r c z m a r c z y k, *Rozkwit gospodarki czynszowej i pierwsze objawy jej zahamowania*, w: *Historia Polski*, cz. 1, do połowy XV wieku, red. H. Łowmiański, Warszawa 1957, s. 491.

oraz koło Łekna i Żnina, gdzie znajdowały się bardzo urodzajne gleby. Podobnie było w województwie łeczyckim (Łeczyca, Orłów), sieradzkim (Sieradz, Piotrków, Szadek) oraz na Mazowszu w okolicach Płocka i na północ od niego, a także w Małopolsce (tereny wokół i na północ od Krakowa, Wyżyna Sandomierska)⁶⁶.

Diecezja chełmska

Sytuacja kościołów parafialnych w diecezji chełmskiej potwierdza przyjęte powyżej zasady geograficznego kształtu prawa patronatu. Zdecydowanie przeważają w diecezji chełmskiej parafie, których prawo patronatu wynika z posiadania dóbr, z których było wyznaczone pierwotne uposażenie beneficjum.

Oczywiście istniały od tej zasady wyjątki, wynikające z inkorporacji parafii wraz z jej uposażeniem oraz prawem patronatu, do innych beneficjów lub instytucji kościelnych. Przykładem tego zjawiska może być inkorporowanie do kolegium wikariuszy katedralnych w Krasnymstawie w latach 1490-1496 najpierw parafii Krasnegostawu, a następnie Płonki, wchodzących w skład starostwa krasnostawskiego i należących pierwotnie do patronatu królewskiego⁶⁷. Podobny los spotkał parafię w Chełmie, również pierwotnie królewską, która w 1456 r. została włączona do kapituły katedralnej chełmskiej⁶⁸. Nie obowiązywał tutaj klucz przynależności kościelnej beneficjów, więc łączone były też beneficja z różnych diecezji. W 1558 r. została inkorporowana do kapituły chełmskiej parafia w Drohobyczu, należąca do diecezji przemyskiej⁶⁹, zaś parafia Łopacina należąca do diecezji chełmskiej została w 1576 r. przyłączona do parafii w Busku (archidiecezja lwowska)⁷⁰, co spowodowało jej utratę na rzecz archidiecezji lwowskiej w następnym stuleciu. Zresztą związki tej parafii z diecezją chełmską musiały być dość luźne, skoro biskup wizytując parafię w 1603 r. nie znał nazwiska plebana w Łopacinie i nie wiedział z jakiego tytułu władzę w parafii sprawował Mikołaj Kaliński, kanonik lwowski (nazwisko plebana podał biskupowi nadzorca folwarku w Łopacinie)⁷¹.

⁶⁶ S. A r n o l d, *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951, s. 95-107.

⁶⁷ P a ł k a, *Powstanie i organizacja*, s. 127-128.

⁶⁸ T e n ż e, *Źródła uposażenia*, s. 32.

⁶⁹ Tamże, s. 33.

⁷⁰ AAL, A. 150, k. 89.

⁷¹ AAL, A. 149, k. 63.

Również szlachta dokonywała tego typu połączeń beneficjów, motywując to słabą ich kondycją finansową lub chęcią podniesienia jednego z nich do rangi prepozytury, jak było w wypadku połączenia Czernięcina z Turobinem w 1530 r. Oprócz parafii Czernięcin została wówczas do parafii Turobin przyłączona prepozytura szpitalna w tym mieście⁷².

Innym powodem niezgodności charakteru prawa patronatu z charakterem własności miejscowości parafialnej było przekazanie zarządu parafią w ręce duchowieństwa zakonnego. Przykładem tego może być parafia Orchów, której zarząd został przekazany przez dziedzica Orchowa Mikołaja Iwickiego w 1610 r. w ręce augustianów⁷³.

Parafie patronatu królewskiego znajdowały się we wszystkich dekanatach diecezji chełmskiej, z wyjątkiem dekanatu turobińskiego. W pozostałych dekanatach znajdowały się 1-2 parafie królewskie. Nieznacznie gęstsza sieć kościołów królewskich była w południowej części diecezji chełmskiej, wchodzącej w skład województwa bełskiego, lepiej zorganizowanego zarówno pod względem państwowym jak i kościelnym. Generalnie jednak ich rozmieszczenie można określić jako równomierne. Zlokalizowane były w granicach zwartych kompleksów dóbr królewskich ziemi chełmskiej i województwa bełskiego. W ziemi chełmskiej było to starostwo chełmskie (par. Czułczyce, inkorporowana par. Chełm), starostwo lubomelskie (par. Luboml), starostwo ratneńskie (par. Ratno), starostwo hrubieszowskie (par. Hrubieszów), starostwo krasnostawskie (inkorporowana par. Krasnystaw-katedra, Tarnogóra, inkorporowana par. Płonka, Łopiennik królewski); w województwie bełskim: starostwo bełskie (par. Bełz i Augustów), starostwo sokalskie (par. Sokal), tenuta dobrotworska (starostwo kamionackie w ziemi lwowskiej, par. Dobrotwór), starostwo tyszowieckie (par. Tyszowce), starostwo grabowieckie (par. Grabowiec), starostwo horodelskie (par. Horodło), starostwo lubaczowskie (par. Potylicz).

Na uwagę zasługuje fakt, że spośród 14 parafii patronatu królewskiego w końcu XVI w. 8 było zlokalizowanych w stolicach starostw. Innym elementem wyróżniającym parafie patronatu królewskiego na terenie diecezji chełmskiej jest ich miejski charakter – na 14 parafii tylko Czułczyce i Łopiennik były to parafie wiejskie (15%). Odsetek parafii patronatu duchownego i szlacheckiego zlokalizowanych na wsiach był znacznie wyższy i wynosił odpowiednio – 55% i 63%.

⁷² AAL, A. 150, k. 124.

⁷³ AAL, A. 150, k. 116v; A. 156, s. 437-438.

Parafie patronatu królewskiego, które istniały w diecezji ok. 1588 r., cechowały się też bardzo starą metryką. Ponad 70% z nich powstało przed 1450 r. Problem ten przedstawia tabela 2. Uwzględnia ona tylko parafie, które przetrwały zawieruchę reformacyjną i funkcjonowały ok. 1588 r. W związku z tym przedstawiona chronologia parafii może być w niektórych miejscach nieścisła. Nie obejmuje ona bowiem parafii, które funkcjonowały i zanikły przed 1588 r. na skutek różnych okoliczności (najazdy tatarskie, reformacja).

Tab. 2. Czas powstania i charakter patronatu parafii w diecezji chełmskiej ok. 1588 r.

Data fundacji	Charakter patronatu			
	królewski	szlachecki	duchowny	razem
do 1400	2	2	2	6
1401-1450 (do 1434)	8	12	6	26
1450-1500	2	12	-	14
1501-1550	2	4	1	7
1550-1588	-	2	-	2

3. ZMIANY STRUKTURY PATRONATU W LATACH 1588-1632

Zmiany w sytuacji organizacyjnej i patronacie królewskim, jakie zaszły w latach 1588-1632 w diecezji chełmskiej, dotyczyły tylko kościołów parafialnych oraz niższych beneficjów parafialnych⁷⁴. Sytuacja kapituły katedralnej oraz prepozytury szpitalnej w Bełzie pozostała bez zmian.

Najważniejsze zmiany zaszły w sieci parafii w diecezji. W latach 1588-1632 zostały odzyskane z rąk protestantów lub zostały ufundowane następujące kościoły parafialne: Biłgoraj (przywrócona do funkcjonowania w latach 1604-1624 parafia szlachecka), Czerniczyn (przywrócona do funkcjonowania w latach 1604-1624 parafia inkorporowana do Hrubieszowa, oficjalna afiliacja w 1629 r.), Dub (przywrócona do funkcjonowania w 1628 r. parafia zakonna, od 1635 szlachecka), Dubienka (fundacja królewska w latach 1592-

⁷⁴ Pominięte zostanie tutaj obszernie zagadnienie powstania i rozwoju kolegiaty i kapituły w Zamościu. Nie wchodzi ona w zakres opracowania, gdyż była to fundacja prywatna. Zagadnienie to opracował F. Stopniak (*Dzieje kapituły zamojskiej*, Lublin 1962).

-1622), Florianów (fundacja szlachecka w 1617 r., filia Narola), Gorzków (przywrócona do funkcjonowania w latach 1621-1624 parafia szlachecka), Kamień Koszyrski (fundacja szlachecka w latach 1604-1624), Korytnica (fundacja królewska w latach 1607-1627), Lipsko (fundacja szlachecka w latach 1604-1618), Łaszczówka (fundacja szlachecka w latach 1604-1624), Magierów (fundacja szlachecka w 1595 r.), Narole (fundacja szlachecka w 1595 r.), Płazów (fundacja królewska w latach 1604-1624), Rawa (fundacja szlachecka w 1612 r.), Rzeczeki (fundacja szlachecka w latach 1591-1600, po 1612 filia Rawy), Stojanów (fundacja szlachecka w mieście królewskim w latach 1624-1626 r., patronat przekazany po śmierci fundatora kapitule i biskupom chełmskim), Surhów (fundacja szlachecka w latach 1604-1624), Świerże (przywrócona do funkcjonowania w latach 1604-1624, parafia szlachecka), Tomaszów (fundacja szlachecka w latach 1604-1624), Wereszczyn (fundacja szlachecka w latach 1631-1634), Żerniki (przywrócona do funkcjonowania w latach 1619-1624, parafia szlachecka)⁷⁵.

Powyższy wykaz obrazuje bardzo ożywiony rozwój struktur parafialnych diecezji chełmskiej w latach 1588-1632. Biorąc pod uwagę 55 kościołów parafialnych istniejących w 1588 r., jest to przyrost o ponad 1/3 (21 kościołów, w tym 14 fundowanych po raz pierwszy)⁷⁶. Tylko trzy z nowo powstałych kościołów były zlokalizowane w dobrach królewskich. Ich powstanie należy jednak raczej wiązać z działalnością starostów działających w imieniu króla (Dubienka, Płazów) oraz mieszczan (Korytnica), niż samych władców⁷⁷. Niezależnie jednak od sił, które przyczyniły się do powstania tych kościołów, formalny patronat należał do króla, który za każdym razem potwierdzał fundację oficjalnym dokumentem.

Kościół parafialny w nowo lokowanym mieście Dubnie (1588) (potem przemianowanym na w Dubienkę) powstał z inicjatywy starosty horodelskiego Jana Sienieńskiego⁷⁸. Wizytacja z 1604 r. wyraźnie zaznacza brak potwierdzenia królewskiego dla kościoła wybudowanego przez niego w 1592 r.⁷⁹ Brak fundacji i konsekracji kościoła uniemożliwił prawne objęcie beneficjum przez plebana i zarząd w tym okresie pozostawał w rękach

⁷⁵ Podstawa źródłowa: zob. przyp. 4 (wizytacje i akta sądowe z lat 1602-1726) oraz *Synody diecezji chełmskiej z XVI-XVIII wieku*.

⁷⁶ Wyłączona została tutaj parafia w Stojanowie, powtórnie fundowana w XVII w., z tym że pierwotna fundacja pozostaje całkowicie nieznaną (Janeczek, dz. cyt., s. 55).

⁷⁷ Stanowisko takie zajmuje Janeczek (dz. cyt., s. 42).

⁷⁸ Tamże, s. 42, 271.

⁷⁹ AAL, A. 149, k. 108v.

kach komendariusza⁸⁰. Dokument fundacyjny wystawił król Zygmunt III Waza dopiero w 1622 r.⁸¹ i z jego prezenty w 1626 r. został instytuowany na urząd plebana Stanisław Farski, który przeszedł z innej parafii królewskiej w Wojsławicach⁸².

Podobną genezę posiada kościół parafialny w Płazowie, którego początki są związane z lokacją miasta i działalnością starostów lubaczowskich, Jana Płazy oraz jego następcy Jerzego Ossolińskiego⁸³. Miasto to zostało lokowane (*in crude radice*) na mocy zezwolenia królewskiego z 1614 r.⁸⁴ Już wcześniej jednak musiała istnieć jakaś świątynia na tym terenie. Wizytacja z 1629 r. informuje bowiem, że przed przekazaniem tego kościoła w komendę Sebastianowi Kozubskiemu, plebanowi Narola i Florianowa w 1615 r., opiekę nad nim sprawowali przez kilka lat dominikanie, a po nich różni księża świeccy i zakonnicy. Pewne pretensje do kościoła zgłaszał m.in. Maciej Dobrostański, pleban lubaczowski⁸⁵.

Lokacja miasta Płazowa zapowiadała powołanie ośrodka parafialnego⁸⁶, jednak pierwszy pleban z prezenty królewskiej, Błażej Zieleński, prepozyt kościoła w Lipsku, był instytuowany dopiero w 1630 r., po śmierci wspomnianego wyżej Kozubskiego⁸⁷. W tym wypadku wyznaczenie plebana poprzedziło potwierdzenie królewskie, którego udzielił Władysław IV w 1639 r.⁸⁸ Biorąc pod uwagę, że potwierdzenie to dotyczy decyzji Jerzego z Tęczyna Ossolińskiego, starosty lubaczowskiego, to wyznaczenie stałego uposażenia parafii musiało nastąpić w latach 1637 (objęcie przez niego urzędu starosty) – 1639⁸⁹.

Inicjatywa powołania parafii w mieście królewskim Korytnicy wyszła od mieszczan. Otrzymali oni od biskupa pozwolenie na wybudowanie kościoła w 1607 r., z jednoczesnym zaleceniem, żeby prosili króla o wyznaczenie

⁸⁰ AAL, A. 107, k. 27, 31, 70v.

⁸¹ AAL, A. 154, k. 485v.

⁸² AAL, A. 108, k. 151, 159, 160.

⁸³ J a n e c z e k, dz. cyt., s. 42; Materiały do dziejów diecezji chełmskiej ks. A. Wadowskiego, Biblioteka PAN w Krakowie, rkps. nr 2372/I, s. 459.

⁸⁴ J a n e c z e k, dz. cyt., s. 264.

⁸⁵ AAL, A. 149, k. 139v; A. 150, k. 130.

⁸⁶ J a n e c z e k, dz. cyt., s. 158.

⁸⁷ AAL, A. 110, k. 130.

⁸⁸ Materiały do dziejów diecezji chełmskiej, s. 460.

⁸⁹ *Urzednicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV-XVIII wieku*, oprac. H. Gmirek, R. Szczygieł, Kórnik 1992, s. 140.

stałego uposażenia⁹⁰. Po wybudowaniu kościoła został on, wobec braku decyzji królewskiej dotyczącej uposażenia, inkorporowany do parafii hrubieszowskiej⁹¹. W 1623 r. kościół w Korytnicy został powierzony Tomaszowi Zabłockiemu na trzy lata lub do czasu, aż uzyska prawa parafialne⁹². W 1627 r. została wyznaczona komisja do wyznaczenia uposażenia parafii, na wniosek której król wystawił przywilej confirmacyjny w tym samym roku w Warszawie⁹³. Zakończeniem całego procesu było powołanie, prawdopodobnie również w 1627 r., na plebana z prezenty królewskiej Grzegorza Sokolskiego Wiskickiego (Wiskitcensis)⁹⁴.

Bardzo interesujący przebieg miało powołanie kościoła parafialnego w mieście królewskim Stojanowie, wchodzącym w skład starostwa sokalskiego. Fundatorem tego kościoła było małżeństwo szlacheckie Alberta i Anny z Chołojowskich Kadłubickich, dziedziców sąsiadujących ze Stojanowem Teteuczyc i Mukań⁹⁵ (w opinii A. Janeczka była to powtórna fundacja⁹⁶). W wypadku Stojanowa, w odróżnieniu od Płazowa, Korytnicy i Dubnej, proces powstawania parafii był bardzo szybki: 5 VII 1624 r. – fundacja⁹⁷, 10 VII – komisja do wyznaczenia granic parafii⁹⁸, 30 VIII tegoż roku – erekcja przez biskupa Macieja Łubieńskiego oraz instytuowanie pierwszego plebana Adama Masłowskiego⁹⁹, 13 XII 1626 r. – konsekracja kościoła parafialnego¹⁰⁰.

Prawo patronatu parafii zostało w dokumencie fundacyjnym przekazane biskupowi i kapitule katedralnej (po śmierci fundatorów)¹⁰¹, w rzeczywistości jednak było w rękach kapituły. Potwierdza to prezenta na urząd plebana po śmierci Adama Masłowskiego dla Mikołaja Sokołka udzielona przez kanoników i prałatów katedralnych „iuxta foundationem Generosi Alberti Kadlubicki eiusdem ecclesiae fundatoris collatoribus”¹⁰².

⁹⁰ AAL, A. 106, k. 133v.

⁹¹ Materiały do dziejów diecezji chełmskiej, s. 227.

⁹² AAL, A. 108, k. 66.

⁹³ Materiały do dziejów diecezji chełmskiej, s. 227.

⁹⁴ AAL, A. 149, k. 153.

⁹⁵ AAL, A. 108, k. 111-112.

⁹⁶ Dz. cyt., s. 42.

⁹⁷ AAL, A. 108, k. 111-112.

⁹⁸ AAL, A. 108, k. 105.

⁹⁹ AAL, A. 108, k. 111-119.

¹⁰⁰ AAL, A. 150, k. 90v.

¹⁰¹ AAL, A. 108, k. 112-117.

¹⁰² AAL, A. 110, k. 175, 181v.

Przykład Stojanowa, oczywiście dość nietypowy, potwierdza wysuniętą wyżej uwagę o możliwości braku bezpośredniego związku między właścicielem miejscowości parafialnej a prawem patronatu. Stojanów był miastem królewskim, fundatorami kościoła była szlachta, dobra której sąsiadowały ze Stojanowem, a patronat znalazł się w rękach kapituły. Bliższe rzeczywistości jest więc założenie związku między patronatem a właścicielem dóbr (niekoniecznie miejscowości parafialnej), z których zostało wyodrębnione pierwotne uposażenie. Jednak przyjęcie nawet takiego założenia nie wyjaśnia do końca sytuacji Stojanowa. Prawo patronatu było w niektórych sytuacjach przedmiotem samodzielnej dyspozycji, nie związanej ani z inkorporacją beneficjum ani ze zmianą właściciela dóbr. Sytuacje takie były jednak wyjątkowe. W tych wypadkach ustalenie charakteru prawa patronatu jest bardzo trudne i wymaga odrębnych studiów nad losami tych beneficjów.

Przedstawiony wyżej rozwój sieci parafialnej wpłynął na zmniejszenie udziału patronatu królewskiego w stosunku do szlacheckiego. O ile w początkach panowania Zygmunta III udział ten wynosił 25,4%, to w 1632 r. współczynnik ten wynosił 22,4. Biorąc pod uwagę, że był to dość krótki okres, zmniejszenie udziału o 3% jest znacznym ubytkiem. Panowanie Zygmunta III odzwierciedla ogólną tendencję rozwoju patronatu w całym okresie istnienia diecezji (połowa XV w. – 36,6% patronatu królewskiego; 1588 – 25,4; 1632 – 22,4; 1772 – 20%). Za jego rządów powstały ostatnie kościoły w diecezji chełmskiej objęte patronatem królewskim. Na okres panowania Władysława IV przesunęło się tylko zakończenie tworzenia parafii w Płazowie. Druga połowa XVII i cały XVIII w. nie przyniosły żadnej monarszej fundacji parafialnej w diecezji.

Zagadnienie patronatu królewskiego zostało tutaj przedstawione jedynie pod względem liczebności oraz rozmieszczenia geograficznego, ze szczególną analizą zmian, jakie zaszły w latach 1588-1632. Należy podkreślić potrzebę odrębnych studiów nad realizacją prawa patronatu oraz jego konsekwencjami dla życia Kościoła i społeczeństwa. Ważnym postulatem badawczym pozostaje nadal kwestia wypełniania praw i obowiązków przez patronów beneficjów. Dotyczy to nie tylko patronatu królewskiego, lecz także pozostałych jego typów. W wypadku patronatu królewskiego natomiast szczególnie ważne jest pytanie o bezpośrednie czy pośrednie wypełnianie obowiązków patrona przez władców oraz o rolę, jaką spełniali tutaj starostowie grodowi i niegrodowi jako namiestnicy królewscy.

THE SIZE AND GEOGRAPHY OF THE ROYAL PATRONAGE
IN POLAND DURING THE REIGN OF KING ZYGMUNT III VASA

S u m m a r y

The article is an attempt at presenting the size and distribution of the king's patronage in Poland with a special emphasis on the situation in the Chełm diocese. Zygmunt III Vasa (1588-1632) had the right of patronage from which the right of presenting a candidate for benefices (the right of presentation) issued with respect to the most important Church offices in Poland. This first of all concerned the benefices of higher categories that gave a considerable income.

Zygmunt III was the patron of all the bishoprics in Poland as well as of the important prebends in cathedral and collegiate chapters. The cathedral chapters in the Lvov province, established mostly in the 14th and 15th centuries are characterized by a considerably higher degree of participation of the king's patronage than the chapters in the old dioceses in the Gniezno province. Also a big part of the parishes (25.4% in the Chełm diocese) were under the protection of the king and his officials.

In the case of the cathedral chapters of the Gniezno province the number of prebends under the king's patronage was smaller than of those under the bishop's one, whereas in the case of parishes the king's patronage was smaller than the nobility's one. Only in a few situations can one come across the king's right of patronage with respect to lower benefices, eg. hospital provostries.

The benefices under the king's patronage in Poland were connected with the ruler's ownership. Hence their distribution resulted both from political events (the shape of political borders, wars) and from the social-economic situation (the course of settlement process, economic attractiveness) of particular areas which influenced the possession structure and defined the percentage of crown lands in the total area of land.

The distribution of the king's patronage in the Chełm diocese in that period can be defined as regular (1-2 royal churches in a deanery). It usually included old towns in which parish churches were founded as the first ones in the diocese.

During the more than four centuries of the Chełm diocese's existence the participation of the king's patronage gradually decreased in favour of that of the nobility and clergy. A detailed analysis of the changes in the Chełm diocese shows that in the years 1588-1632 21 churches were first built or renovated, of which only three were connected with royal ownership. The question remains open if this process was typical of this one diocese, or of all the dioceses in Poland.

Translated by Tadeusz Karłowicz